

Пані наша була не перволіток та й не яка стара; а з себе була висока, огрядна, говірки скорої, гучної. Вбиралася шпетненько — шнурочок до шнурочка, гапличок до гапличка. Ходить, було, як намальована.

І в кімнатах у нас було гарно: вичищено, вилощено, покрашено, — і крісlechко, і столичок, усе як слід, по-панськіи. Було, пані кам'яних цяцьок понаставляє, чарочок, мисочок з зеленого, з червоного скла. Був у неї і собака з міді кований, і зайчик череп'яний, мережані ушка. Все те ні до чого, а вкупі воно блищить і на очі навертається, і рябіє — аж б'є. А найдорожча штука-висів у неї на стіні пан мальований, чорнявий, як жук, а хмурий, як ніч, з золотими перснями на руці, — її батько покійний, князь вельможний. Хто, було, не прийде до панії з гостей, кожному пані оповістить: "Се мій татонько покійничок!"

Знала вона, як з ким поводитись, як заговорити, як глянути, зітхнути. Прийде якнй-небудь бідолах, то вона йому гучно говорить: "Це мій батько — князь!" Другому, пихатому, багачеві, зітхаючи: "Ото, як мій батенько живий був, — ось із його малювання, — не знала я біди!" А третьому, щирому й молодому хлоп'яті: "Що, — каже, — те світове — і вельможність, і багатство? От був мій панотець — князь, великого чину дійшов..."

Отже, то сьак, то так, а кожному розкаже, що вона князька дочка. А про те не згадувала, як жукуватий князь прогайнував усю батьківщину, залишив їй тільки будинок невеличкий у місті з садочком і двором, бо то була її материзна — того вже не зміг прогайнувати.

Чотири кімнаточки було кругленьких в тім будинкові:

створчаті вікна, рундучок з піддашшям. За будинком садочок густий, старий вже. Зелений двір травною високою поріс; од воріт дві стежечки по

йому бігло узеньких: до будинку одна, друга до хати. Серед двору гілляста яблуня стояла.

Половину будинку пані оддавала якимсь паничам під найми; ще й столувала їх, — з того й жила, небога. А чоловік її десь далеко служив; ми його й не бачили. Та й панії було байдуже.

Паничі скучати їй не давали: щодня, щовечора з нею бавились, то в карти грали, то пісеньок співали...

Не гадки нашій панії по такому життю...

II

Мене їй подаровано. Я родом із Глущихи; була колись Іваньковських панів... Жила я в батька-матері, — боже мій милий! Тепер спогадаю, як-то жилось тоді мені! Оженився наш пан, і взяли мене на вслугу до молодої панії. А вона, ся вже моя пані, у пригоді якось їй ставала. Гостює, було, місяць або й більше, догоджає їй. От як стала вона жалкуватись:

— Що мені робити? Нема слуги! Чи не дасте ви мені яку з ваших?

— Чому ні? Беріть собі, котру схочете.

То вона і взяла мене, і завезла з собою од роду мого, од родини. Без мене і батько і мати померли; без мене рід увесь перевівся. Зосталась я сама одна у світі.

Жила я в панії років з п'ять. Спершу я сама була в неї, а далі, як уже столовників завелось багато, пані взяла свою кріпосну молодицю з дочкою. Доти пані їх держала у якихсь приятелів своїх, бо в неї, окрім сього двору, не було ні садиби, ані кроку землі своєї: усе спродане, — тільки оцю молодицю з дочкою до вслуги їй придано. Князь то так, панотець її вельможний, похазяйнував. Далеко десь були вони завдаті, і

довго пані виважала, поки зважилась їх до себе забрать. А вони ще якось були з вільного роду, козаки, чи що: якось-то ними князь той жукуватий неправдою завладав, то й опасувалась небога держати їх у місті, щоб не збаламутились за вільність Проти неї, зайшовши у ради, в совіти з городянами.

Молодиця звалася Чайчиха Горпина, дочка — Настя. Не великомовна була та Чайчиха, не привітна: якась хмара повила її навіки. Чи пані свариться, чи б'є (бо хоч пані і не зла була, а все часом попоб'є), чи сам спідницю дарує або хустку — Чайчиха прийме усе мовчки й одійде. Роботяща, покірна людина здається з неї, поки не глянеш на ті брови здвигнуті, чорні, на ті очі ямкуваті, огнем блискотючі.

Якось було мені смутненько. От я й плачу собі, сидячи на лавці. Звісно, чоловік і в щасті, то часом смуток обіймає — не то що нам. Воно кажуть: привикнеш!.. Ні!.. Втомишся терплячи, то й здається тобі, що все тобі байдуже, — та разом прокинеться лихо. Часом одно слово... А що ви думаєте? Часом бійку забудеш у годину, а якесь там слово гіркее вразить тебе до самого серця, — місяці, роки пам'ятатимеш...

Сумно мені було, і перемовити щире слово жадалося. А Чайчиха коло печі порається.

— Горпино! — кажу. — Ось я журюся, я плачу, а ви все однакові. Так вам, мабуть, бог дав!.. Певно, що й ви лихо знаєте?

Вона скинула на мене чорними очима, немов питала, яка в мене думка, та й одказала:

— Чому ні?

— Господи! — кажу знов. — Як я колись молодого віку жила в батька, в матері!

— А я, — каже, — вік ізвікувала, усе тягаючись по чужих дворах.

Та й змовкли ми.

— Ви сиротою zostалися змалку, Горпино? — знов питаю.

— Ні, мене взято з сім'ї маленькою. Батька й матір ледве зазнаю. І вони чи пізнали б, упослі мене побачивши!.. Та не бачили — вмерли.

— А чоловік ваш, небіжчик, звідки був родом?

— З того села, де я жила з панами, з Горієвки. Дворак був.

— І довгенько ви жили з ним?

— Півроку.

— Господи! І не нажилися! Що ж то йому за лихо сталося?

— Сп'янчивсь і вмер.

По сім слові вийшла з хати, і вже ніколи я до тієї речі з нею не верталась.

III

Було надвечір одробимось, пані куди в гостину піде, — сидимо коло воріт. То з тим перемовимо, то з другим, — питаємо, привітаємо, а Чайчиха мовчки сидить. Настя щебече з сусідчиною дівчиною. Жила проти нас міщаночка. Сирітка була, Кривошиєнкова звалася. Така славна дівчина була! Очі в неї були ясні, коси довгі, великі, чорнорусі, а личко — як яблучко. Було, як не побачиш, весела собі, щебетлива, і голосочок був у неї — наче струмочок прудко біжучий. Дуже вони з Настею любилися:

як сестри рідні — все, було, вкупці. Діла небагато в Насті: ще тоді вона тільки з дітей виходила; от собі й щебечуть щебетушечки. А Горпина все сама, все мовчить.

— Горпино! — кажу, — чому ви хоч з дочкою своєю не поговорите? Веселіш вам було б...

— Яка ще з нею мова? Вона ще дурна, нехай перше розуму дійде.

— А на мене, — говорю, — то я б із малою дитиною розмовляла. Нехай мені спочує абихто! Свої думки-гадки повимовляю, поплачу...

— А дитина то п'ятому, десятому оповіщатиме, яке ваше горе... На те воно молоде в бога!

— Що ж! — кажу;— добрий чоловік пожалкує!..

На те мені Чайчиха нічого не відказала.

А дівчина в неї була хороша, як квітка. І така вона була якась палка, чующа... Вже, було, як зажуриться чим, то аж занедужає; як же весела — що то за жарти, що в неї за пісні, за вигадки!.. Шамка, легка, станом струнка, волосом чорнява, а що вже очі! Там були такі, що й без мови говорять. От інше то поплаче собі тихенько, зітхне, та й годі; а весело — всміхнеться. Ні, воно було у горі, то сльози виплаче, у radoцax — сміх висміє. Що спочує, то з самої душі, з самого серця, щирого, киплячого... От і росла вона, і виростала.

IV

А Чайчиха щодаді, усе вона хмурніша — от мов хмара чорна. І замічати я стала, що вона почала кудись ходити. Увечері пізно якісь до неї люди приходять, і довго вона з ними говорить. Я собі мовчу, в неї не питаю. Коли одного дня — бачу, іде у двір чи москаль, чи хто його зна, —

з червоним коміром, такий пикатий, усатий, і питає, чи дома пані. От я кажу: "дома", а сама — зирк: Горпина стоїть на хатньому порозі біла як хустка і проводить того москаля очима. Я аж злякалась. До неї: "Що вам, Горпино?" Вона тільки мені рукою махнула.

Оддав той москаль бумагу якусь панії. Вона ж, як прочитала, розгнівалась, стривожилась. Написала щось і дала тому москалеві. Він поніс. Незабаром прийшов якийсь пан-черевань, і стали вони удвох із панією радитись. Пані так і сипле словами, і хусточкою очі обітре, і руками сплесне. Дала йому гроші. А він усе слухав, брови піднімаючи та по крісечку нігтями стукаючи. Гроші взяв і, сховавши в кишеню: "Не бійтесь, — каже, — нічого не бійтесь!" Пані йому дякує, до воріт проводить і там дякує. Приходжу я та й розказую Горпині.

— Що се таке?

А вона тільки зуби зціпила та простогнала ніби: "Знала я, знала!"

Я нічого не розумію. А тут приходять якісь судовії два панки.

Веліли Горпині стати перед себе, а самі сіли.

Один табаки понюхав, другий хусточкою обтерся, та й питають.

— Ти, молодице, вільності шукаєш?

А вона:

— Я.

— Попадешся у біду, дурна! Лучче служи своїй панії та роби.

Вона мовчить.

— Чуєш? Розумієш?.. Гляди ж, шануйся! Не зводь напасті на себе!
Почуємо іще — негарно буде!

Та й пішли.

Хочу я їй слово сказати... та гляну на неї — не вимовлю. Сіла вона та голову на руку схилила. Не плаче, не тужить — як замерла!

І Настя тут стоїть; задумалась і на лиці міниться.

V

Господи, як вже сварилась пані на Горпину! І на очі її не пускала тижнів ізо два. А Настя мені якось і каже:

— Так от чого матуся така думна ходила!.. Ось чим журилась! Отож вона мені, маленькій, було, розказує про наших батьків вільних, та й сама волі забажала! Веселіша вона тоді була, — каже, а сама задумалась, зажурилась, — не така, як тепер... Розказує, було, мені прядучи казки, як наші батьки вільними козаками по Дніпру жили, і пісень гарних про ту старовину співала.

А я їй говорю:

— То чого ж се ти й собі, Настусю, усе думаєш?

— Та все мені, — каже, — давня воля сниться, чогось мені невpokійно: усе чогось дожидаю, сама не знаю чого... І думки мої мішаються, і сон мене не бере; а засну — все сниться, що на волі!..

VI

А Настя вже шістнадцятий рочок починає. Пані гаптувати її учить, шити: розумна, жвава вона, швидко й навчилась — на свою голову: пані зраділа та чужу роботу почала брати. Було, кому треба, вона погодиться: "Маю тут сусідку-молодицю; вона гарно шиє", та й дасть Насті пошити. І добрі гроші вона брала, й багато роботи їй давали. Настя сиди та ший. А воно таке молоде, юна ще така, а в неї ще серце од кожного слова кипить, в неї ще думки рояться веселі дівочі, ще б молоденькій порозкошувати, по зелених садках тихими вечорами, красними зорями побігати, любих речей, проти місяця стоя, послухати. Ну, що ж робить! Інша, кажу, поплакала б та й сумирилась. Настя не така вдалася. Скільки вона сліз вилила, боже мій, світе мій! Станула як віск. Ясні очі веселі стемніли, і стала вона похмура, як її мати.

VII

Якось пані пішла в гостину і нікого з столовників дома не було. Ми з Чайчихою, упоравшись у хаті, пішли до Насті. А Настя шила у паниному покої. Увійшли, а дівчина, затулившись руками, ридає-ридає! аж задихається.

— Що тобі, Насе? — питаю.

А Чайчиха тільки глянула на дочку, нічого не сказала й сіла.

— Що тобі?

Настя мені в вікно показує, на улицю киває.

— Що там, голубко?

— Там люди! — покрикнула. — Живуть, ходять собі, на божий світ дивляться, а я отут над чужою роботою пропадаю.

— О, пташко! — я вмовляти. — Хіба в їх горя немає, в тих людей!

— То що — горе? Я горя не боюся... Мені гірш: я не знаю ні горя, ні радощів; я мов камінь тут каменію!

Гляну на Горпину, а вона сидить, слухає, наче їй ся пісня відома, — і головою не поведе.

Зітхнула Настя важко, обтерла сльози дрібні та й каже:

— Сядьте ближченько, мамо! Погомоніть, тіточко, розговоріть мене.

Що тут мені їй говорити!

— Ти, Насте, не журися, не плач... А вона, не вважаючи, не слухаючи, як кинеться до матері, як ухопить її за руки:

— Мамо, мамо! Скажіть мені словечко, скажіть! Моя душа переболіла... моє серце схне!

— А що я тобі казатиму, дочко? — заговорила Чайчиха похмуро. — Поради нема! Коли тут хтось — шам, шам!

— Пані, — кажу, — пані!

А вона в двері.

VIII

— От, — крикне пані, — який собор! Аби я з двора, то й не питай роботи!

Бере сорочку в Насті, дивиться:

— Та ти й не шила, мабуть, нічого, га?

— У мене голова болить, — одказує Настя понуро.

— А гав ловити, то в тебе й не болить тоді голова?.. Ледащице! У матір удалася! Може, й тобі на волю заманулось? Ось я вам дам волю!..

А сама на порозі стоїть, не дає й нам з Чайчихою пройти.

— Я її годую, я зодягаю, я її на світі держу, а воно, ледащо, мені робити не хоче!

— Може, собі роблю? — каже Настя, да так-то вже гірко каже її слова. — Може, собі заробила що?

— Ти мені смієш так одвітувати? Я ще тебе не вчила! — та й стала її бити.

— Бийте, бийте, — покрикнула Настя, — та й за се кажіть дякувати!

— Мовчи ж! Мовчи! А то буде на весь вік тобі лиха!

— Нехай буде!

Гляну я — пані у гніву, розгорілась. Гляну на дівчину — бліда, грізна, сама розпач гіркая! Гляну на Чайчиху — хмара хмарою!

Та, на наше щастя, столовники надійшли. Пані випхала тоді Настю за двері.

— От життя моє! — жалкується. — Яке ледащо, та й те грубить мені. А за що? Що не школено по-хазяйській, не бито, як у інших. О, мій татонько! — зиркав на мальованого князя, а в самої очі такі зробились, як у його, в самої така морщина між бровами. — Чи думав ти, чи гадав,

що твоя доня — княжна — мусить із тою негіддю поганитись,
клопотатись!

А столовники їй:

— Та годі вам клопотатись! Чи стоїть того ледащо, щоб ви себе турбували? Нумо вечеряти!..

Життя наше, життя! Молодого віку робиш-робиш, а сам в убожестві, в ганибі, — і такеньки старість нахопиться... По чім вас, молоді літа, згадувати?..

ІХ

І вже в нас у хаті ні мови, ні говірки. Чутно з покоїв, як там сміються, говорять, жартують голосно.

Пані, було, на картах столовникам долю вгадує або що розкажує, іноді співає, — і все про якогось друга милого співає: "Чому друг не любить, забуває, чому не буває..." Себто свого пана згадує, чи що...

А в нас тихо. У печі палає. Я в кутку, Настя у другому, понура. Чайчиха коло печі, як хмара, хибається, робить.

Убіжить, було, сусідочка-дівчина до Насті:

— Настусю, йди-бо до нас! Поговоримо... Чого така смутна? Коли вже тебе пані не пускає, то ти тим не журись; а ось як годинонька вільна, то собі й погуляй, надолужи, що втратила!

— Не надолужу, сестрице, не надолужу! — скаже гірко так, аж та, весела щебетушечка, голівку схилить, зітхне і змовкне.

Коли її так уже почалося: як вечір, то й нема Насті. І так було не два, не три вечори.

Одного вечора ми й спати полягали — її нема. Удень її не бачили: робила при панії, а ввечері знов зникла. Не лягла Чайчиха, сидить ї дожидає дочки. І я собі не сплю: сумно мені такеньки, мати божа!

І от іде вона вже вночі, вже зорі поперед нею мерхнуть. Іде вона, а мати стріча й питає:

— Де була, дочко?

А голос у самої, як струна перебита...

— Не питай мене, моя мати! Не питай! — одкаже їй Настя. І задзвеніли слова її по хаті, як плач...

І почне Чайчиха:

— Що се ти робиш, дочко? Що ти собі задумала? Чи не на мою голову безталанну?

А дочка лягла; лежить — німа, мов убита.

— Де ти була? Де ти була, дочко? Ні просьби, ні грозьби не чує — німа.

Х

На другий день увечері Чайчиха біля воріт зажидає. Вибігла дочка, вона її за руку:

— Куди йдеш? Вернись!

Завернула, привела до хати, і цілісінький вечір просиділа Настя у кутку, руки схрестивши, дивлячись у землю, слова не промовивши.

І вже так пішлося: аби мати не догледіла — дочка втече. Як вже не просили, як не благали — нічого не сказала. Ми й слідком за нею слідували, — іде вона, оглядається, а загледівши, що її доганяють, побіжить, як полетить на крилах: не дожене і молоде, не то що підбита мати або й я. Ані сліз, ані слів не чує, не вважає.

Як-то сумно було в нас у хаті! Як-то тихо, глухо!.. По тижнях слівця, було, не промовимо любого. Я було й хочу озватись до матері або до дочки, — не зважуся, хіба тільки подивлюсь на їх.

Одного вечора сидимо ми з Чайчихою в хаті. Пани вже спать полягали, усе тихо. Насті нема. Довгенько сиділи ми. Тільки й чути, як вітер у садку зіллям колисає та соловейко свище-щебече.

Коли знеобачка Настин регіт почувся. Аж ми іздригнулись. Я злякалась... А Настя розчахнула двері з гуком, стала на порозі й сміється. В хаті каганець ледве-ледве світив. Стоїть вона така червона, очі горять! Стоїть і сміється. Мати проти неї стала, дивиться. І от Настя почала... та так весело, що мені сумно-сумно:

— Матусенько моя! Мабуть, ви мене дожидали? Ось дочка прийшла... Чого дивитесь, мамо? Хіба мене не пізнали? Се я... Мені весело...

Та ступила й захиталась... Боже мій! Світе мін! Се ж вона п'яна!

Хитаючись, прийшла до столу й сіла.

— Ну, моя матінко! Ізнайшла вже я чоловіка, що мене визволить... Напевно вам говорю, що визволить... Будемо вільні, станемо жити, на самих себе робити, будемо за його богу молитись... Хоч він тепереньки й зневажає мене і од людей мене не криє... та нехай! Я йому, матінко,

дякую, я йому, матінко, низенько кланяюсь у самі ноги... Він бумагу мені напише... Пані не має права жодного на нас! У неї землі, мовляв, немає... Ми ж, моя матінко, козачого роду... Як-то нам застряти у неволі вічній... Ні, він нас визволить... І її визволить (на мене вже). Весело мені, як-то вже весело, мати моя рідна!.. А засмучуся — він грошей мені дасть... я горілки куплю... і зорі ясні в голові в мене світять!..

І так-то вона говорить і сміється, а Чайчиха тільки слухає, не зводячи з дочки очей похмурих...

Заснула Настя, на стіл схилившись... І каганець ізгас... Темна їх ніч покрила.

XI

І з того часу щовечір вона було й п'яна; а вирве вдень годинку, то і вдень уп'ється. Постерегла й пані: гнівалась велико, соромила її і матір: "Ти — мати: чому не впиняєш?"

Замикали Настю — вона, було, таки втече; чи дверима, чи вікнами, а втече. Лає пані, б'є, а вона було:

— Нехай, нехай! Уп'юся — все забуду, весело буде!

Чого вже пані не робила! Було як ще твереза Настя, то пані умисне її перед столовниками соромить: "От дівка, от золото, от ледащиця!"

А Настя ніби й не чує. Сміються вони, і вона ще всміхнеться. Втомила вже й пані сердившись: "Хоч удень же роби мені добре, ледащо! Нехай тобі всячина!"

Замикає, було, удень її, стереже, а ввечері тільки пустила, — вона й зникне до ночі.

XII

Найшлася в Насті дитинка... таке-то малесеньке, сухесеньке, слабеньке!

Як забачила його Настя: "Дитино моя! Лихо моє!" — застогнала і, затулившись руками, заплаче. А давно вже вона не плакала... Я боюся, що Чайчиха, думаю, вже на дочку не дивиться, то й дитину не привітить, та підношу до неї тихенько.

— Бог... — кажу, — дитинку нам бог дав!

Вона взяла дитинку на руки й дивиться пильно й журливо, і понуро... Дивиться, дивиться, поки аж сльози в неї покотилися. "Горе, — каже, — горе да горе...".

Я й собі кажу: "Горе!" плачучи. Отак ми народження привітали — сумом та плачем!

І росло ж воно трудно та болезно: усе нездужає, та нездужає, та квилить. А Настя стала більш іще пити. Як п'яна, то, було, ще заговорить до мене і дитину попестить, пожалує: "Дитино моя! Чому твій тато не прийде одвідати?.. Шкода його дожидати: не прийде! Що йому? Він і не спитає ніколи... А ти мене, янголятко, не клени". Отакі, було, слова промовляє, а сама до дитини всміхається і ладки їй б'є. Б'є ладки, — сумно було дивитись: дитина мов неживенька, а вона з нею грається... Як же твереза, то зроду не підійде до дитини, не гляне — біжить геть. Ми вже ту безталанночку молочком напували.

Одного разу, як не пустили Насті два дні, чи що, господи! Билась вона, кричала, наче її гарячим залізом пекли: "Ой, пустіть мене, пустіть! Або з мене голову здійміть! Змилуйтеся! Мучите мене нащо й про що? Я п'яниця вічна... Помилуйте мене, пустіть! Уп'юся я, своє лихо засиплю... А в тверезої — лихо обік мене сидить, лихо мені в вічі дивиться!"

А пані все не велить пускати та жалкується столовникам: "Які сі люди п'яниці! Мабуть, вони вже іншу істоіу мають, не таку, як у нас... Гляньте — молодесенька, а вже впивається! Ледащиця, та й годі!.. Пхе! А дитя своє зовсім занедбала, — пропадає дитя".

А вони вже їй на те: "Страх! У цих людей ні сорому, ні совісті, ні душі десь немає!"

Да так і судять собі, смачненько вечеряючи або так бавлячись.

XIII

А дитинка тихо дійшла... одного ранку приходжу я її попестити, нагодувати; входжу — у хаті темно, бо надворі нахмарило, далеко грім одгримує, вітерець заліг десь, тиша...

Входжу, дивлюсь, а дитинка вже очима поводить. Я до неї кинулась, перехрестила. Воно зітхнуло разочок, і душечка її одлетіла... Ні Чайчихи, ані Насті не було дома. Я дитинку обмила, прибрала, стіл заслала і на столі її положила. Збігала — свічку купила, засвітила в головках... ручечки їй зложила...

Прийшла Горпина, перехрестила, поцілувала холодну онучечку і довго стояла над нею, довго. Прийшла й Настя, весела й п'яна.

— Що се таке? — каже. — Дочка моя вмерла? Дочко, дочко мала! Рученьки мої холоднісінькі! Личенько моє прив'яле! — сама бере її за ручечки, цілує, у голівку цілує. — Яке ж німе! Колись-то квилю тихенько — тепер німе... Так отее ти вмерло?.. Добре, донечко, добре! Їй же богу, добре!

А сама слізьми обсипається, наче й горює, й радіє чогось разом.

Коли схопиться хутенько:

— Горілки треба, горілки! Люди будуть: ховати доню прийдуть!.. Чи прийдуть же? Що ж? Все треба горілки... Побіжу!

І побігла, і до ночі не верталась. А ми тут розгорили труночку, прибрали, зіллячком уквітчали. Уночі Настя вернулась. Знов дитину за ручечки брала, знов у голівку цілувала. Коло труночки й звалилась, і заснула, і все: "Добре, добре, їй же богу, добре!" Все те слово промовляла.

А вранці прокинулась, побачила труночку, — іздригнулась, збіліла.

— Умерла! — промовила, наче вона того й не знала, забула. До дитини, а я її одводжу:

— Насте! Насте!

— Пустіть! — гримнула. — Нехай подивлюсь! Я ще не бачила її досі, до самої смерті її...

Дивилась-дивилась, якось тихшала все, ніби сумирялась, та й вийшла з хати.

Ми й поховали дитинку — її не було; а потім, як уже прийшла, — прийшла того вечора твереза і біла-біла, стомлена така прийшла, — нічого в нас не питала... Після сього ще гірш запила.

XIV

Не день же й не два таке життя велось... матінко, два роки! Коли Настя разом покинула пити, нікуди й кроку з двора не йде; а сама така тривожна! В лиці міниться, здригається, труситься, — от начеб вона собі смерті чи... волі ждала! Питаю — мовчить. І так три дні. На третій день увечері промовила слово: "Обманив!"

— Насте, голубко, — кажу їй, — що тобі таке? Скажи ж мені, моя безталанна!

— Що мені зробити? Я піду до його, піду... Або я його з світа зведу, або сама зійду. Він мене впевнив, що в понеділок волю пришле... Піду, піду, хоть задушу його... Може, полегшає. Вирвалась у мене з рук та й побігла. Я за нею, сама старій кричу: "Лихо, горе буде!"

А стара тільки головою кивнула, ніби й не ждала іншого.

Біжу я та кричу: "Насте, Насте! Пожди мене! Я з тобою хочу йти... Я тобі поможу у всьому".

Не слухає, біжить. Мусила я додому вернутись.

Нема Насті до ночі; нема уночі; не прийшла і вдень. Посилала пані шукати. Шукали ми, не знайшли.

Коли так, на другий уже день, в обідню добу, іде вона і два москалі її проводять.

Кинусь я до них:

— Голуби мої сизі! Що ви з нею робитимете?

— От баба здуріла! Певно, всі ви дурного роду! — каже мені сухенький, жовтенький москалик, розмахуючи бумагою. — От і ся, — на Настю показує, — тут їй воля, тут би їй вибрикувати, а вона останній розум згубила.

— Яка воля? — питаю, не розуміючи.

— А вже ж вільна буде! От яка!.. Вже порішили. Який панич гарний за неї просив!

А другий москаль:

— Еге! За стару не попросять! Пропадай стара!

І жартують такеньки межи себе. А Настя йде біла як хустка, ні журлива, ні весела, — от мов з каменю.

Вибігла Чайчиха. Кажу їй — віри не йме і слухати не хоче. А пані перелякалась: то за тим знайомим шле, то за другим, плаче, ради просить, жалкується. А ми чекаємо — ждемо: чи смерть, чи воля бідолашним буде. Колотилось в нас такеньки аж тиждень. Зовсім уже порішили, що ми вільні, а все пані пускати нас не хотіла — та мусила вже.

От як зібрали нас в останній раз та об'явили, що ми всі вільні, у руку бумагу дали, вийшли ми за ворота панські, — як заригає тоді Чайчиха!.. Ригає, ригає так, господи! Та тільки приказує: "Ой, світе мій, світе мій милий, світе мій красний!"

Зійшлися сусіди, товплються на улиці, оступили, поздоровляють нас, самі з нами плачуть, а нас умовляють.

А Чайчиха їм на те:

— Сестриці! Брати! Родина! — так-то вже величає їх! — Не бороніть — нехай поплачу! Я двадцять років не плакала!

І так вона вимовила, що всі знов дрібними сльозами вмилися.

Як я тоді на неї глянула, тоді я тільки й побачила, які в неї очі добрі, який усміх ласкавий, — наче то не Чайчиха передо мною мовчуца,

понура... А далі як схаменулась вона, як глянула на дочку, охмурніла і осмутніла знов тяжко. А Настя стоїть, на всіх, на все дивиться та шепче:

— Я вже сьогодні випила, — шумить мені в голові...

А далі:

— Люди добрі! — простогнала. — Чи я вільна, чи я тільки п'яна?..

XV

Настина подруга давня, ота Кривошиєнківна, прийняла нас до себе в хату. Зібралось ще скільки добрих сусідочок туди до нас та радимось. Тільки Настя — як сіла в кутку, як схилила голову, — немов замерла так.

— Насте, — кличемо, — іди лишень до ради, порадимось.

— Голова болить! — одказала.

На другий день ще гірше вона занедужала; вже з того дня й не вставала. Танула вона як свічечка. Нікого не пізнає, дивиться страшно і все за голову себе хапає.

— Горить, горить! — каже.

На п'ятий день підвелась, хустки шукає, зривається ніби куди бігти.

— Насте, куди се?

— Горілки хочу!.. Піду! Піду!

Мати заплакала, — просить:

— Доню моя, схаменись!

— Пустіть мене, пустіть!

— Куди ж тебе пустити! Ти на ногах не встоїш... Ляж!

— То вбийте мене, вбийте! — крикне, ламлючи руки.

Положили її знов на ліжко. Почала, вона кидатися, почала стогнати, кричати:

— Я вільна, вільна!.. Ну, добре!.. І вільна, і п'яниця, і ледащо!.. Де ж мені прихилитись, де? Добрий хазяїн вижене: "П'яниця, ледащо, треба її з свого двору вигнати!" — скаже і вижене... і добре зробить.

К ночі вже з сили зовсім вибилася, — тільки стогнала стиха та просилась:

— Не женіть мене, не женіть, — нехай я хоч трохи одпочину! Матінко, я ж ваша дитина, — не женіть!

Усе їй привиджується, що її женуть. І дитину свою згадувала.

— Сховайте, сховайте мою дитину, — шепче, — вона вже давно вмерла!

Так опівночі піднялась на ліжку...

— Зима люта! — вимовила. — Куди ви мене женете?

І впала...

Се вже її останнє слово було...